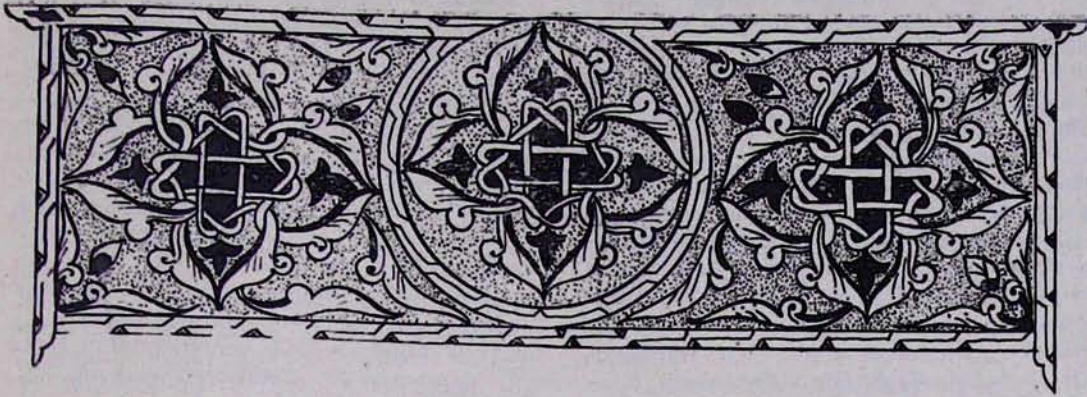

ԱՎԵՏԻՍ ԱԲԵՂԱ ՄԱՆԴԱԼՅԱՆ

ՇՈՒՂՐ ԱՆԱՊԱՏԻ ԿԱՐՄԻՐ ՎԱՆՔԸ*

Կիլիկիայի Հայկական Թագավորության եկեղեցական կյանքում Շուղը անապատի Կարմիր վանքը կարևոր դեր է կատարել, որպես կաթողիկոսական աթոռանիստ և մանկավարժական կենտրոն՝ լինելով ժամանակի ամենահայտնի վանական դպրոցներից մեկը:

Այս վանքի կամարների ներքո դաստիարակվել է և հոգեկան սննդով լցվել Սարգիս վրդ. Շնորհալին՝ հեղինակն ավարտաճառիս համար նյութ դարձած «Մեկնություն եօթանց թղթոց կաթողիկեայց» վերնագիրը կրող հայտնի գործի:

ԺԱ. դարի սկզբում հայերը դիմում են դեպի արևմուտք՝ հույների և սելջուկների հալածանքներից ազատվելու համար: Դատարկվում է այսպես Մեծ Հայաստանը, բայց շուտով սկսում է ծաղկել Կիլիկիայում հայկական մի նոր թագավորություն, որը, գոյատևելով 1080 թվականից մինչև 1375

թվականը, բարձրացնում է հայ ժողովրդի քաղաքական հեղինակությունը՝ անմիջական հարաբերության մեջ մտնելով Եվրոպայի հետ: Այս հարաբերությունները նպաստավոր ազդեցություն են գործում նաև հայ մշակույթի վրա:

Կիլիկիայի հայ մշակույթը պահպանում է իր ինքնուրույնությունը և շարունակում իր զարգացման ընթացքը՝ տեղական առանձնահատկությունների ու պայմանների համաձայն: «Կիլիկիան, որպես Հայաստանի անբաժանելի մի մասը, շարունակեց պահպանել ու զարգացնել հայոց մշակույթը, գիրն ու գրականությունը, երգն ու երաժշտությունը, նկարչությունն ու մանրանկարչությունը և այլ բազմաթիվ գիտություններ», որովհետև «Մայր երկրից հեռու լինելով հանդերձ՝ չկտրվեց նրանից, չկորցրեց իր ժողովրդի դարավոր ավանդությունները, կենցաղն ու սովորությունները, գիրն ու գրականությունը, գիտությունն ու արվեստը»:

Մշակութային, կրթական, կրոնական-վանական կապերը Կիլիկիո և Արևելյան

* «Էջմիածին» ամսագրի ընթերցողների ուշադրությանն ենք ներկայացնում հոգևոր ճանապարհի 1977 թվականի շրջանավարտ տ. Ավետիս արքեպիսկոպոսի (նախկին Սորին սարկավագ) «Սարգիս վրդ. Շնորհալին և նրա՝ ս. Հովհաննես առաքյալի կաթողիկե երեք թղթերի մեկնությունը» սարկավագական ավարտաճառից մի հատված:

1 Ա. Խ. Մովսիսյան, Ուրվագծեր հայ դպրոցի և մանկավարժության պատմության (Ժ—ԺԵ դարեր), Երևան, 1958, էջ 320:

Հայաստանի միջև նպաստավոր դեր խաղացին Կիլիկիայի հայ մշակույթի զարգացման ընթացքում, զարգացում, որը տեղի է ունենում նորից վանականների ստեղծագործող մտքի շնորհիվ:

Հայտնի են մանավանդ Սև լեռան անապատներում գտնվող նորաշեն վանքերը, որոնք մնում են մեր պատմության մեջ հայոց մշակույթի ու կրթության երկարատև ծխացող, ամենամեծ օջախներ բուն Հայաստանից հետո:

Սև լեռ ընդհանուր առմամբ էր՝ Կիլիկիայի և Ասորիքի միջև հարավից դեպի հյուսիս ձգվող Ամանոս լեռնաշղթայի այն ճյուղերի, որոնք խառնվում էին Կիլիկիայի հյուսիսային կողմերով դեպի արևելք պարզված Տավրոս մեծ լեռնաշղթայի ճյուղերի հետ²:

Այս լեռներում վաղուց ապրում էին հույն և ասորի կրոնավորներ ու ճգնավորներ: ԺԱ դարի երկրորդ կեսում սկսում են հայտնի դառնալ նաև Սև լեռան հայկական վանքերը՝ Գրիգոր Վկայասեր կաթողիկոսի (1065—1105) ջանքերով հիմնված: Եգիպտոսից վերադառնալիս՝ Գրիգոր վկայասերը

«Զօթևանօք զանց արարեալ,

Մինչ ի Տարոս լեառն հասեալ,

Անդ որ սրբոցն բնակք եղեալ...

Ի վայելույ յայն վայր եկեալ

Հովուապետին զգոնացեալ,

Ի Սեա մըթին լեառն անուանեալ

Որ են հոգիք լուսաւորեալ...

Զբանի սիրողն հաւաքեալ

Եւ առ ինքեան բնակեցուցեալ

Զգիրս Հոգւոյն միշտ ընթերցեալ

Եւ ընդ նոսին յար խօսակցեալ»³:

Կաթողիկոսը հիմնում է այնտեղ ոչ միայն վանքեր, այլ նաև վանական դպրոցներ: Շուտով տարածվում է մանավանդ Քեսունի մոտ գտնվող Կարմիր վանքի համբավը, ոչ միայն որպես կաթողիկոսական աթոռանիստ (1065—1116), այլ նաև որպես հայրապետական ճեմարան, որ նույն ինքն կաթողիկոսը «նստէր ի յամբիոն... և խօսէր ընդ վարդապետացն հոռոմոց և ի կարգին վարդապետացն էր յաղագս հայոց» (Ուրհայեցի, 220)⁴:

1064 թվակիր Ավետարանի մի ձեռագրի

² Մանուկ Աբեղյան, Երկեր, Երևան, 1970, Դ, էջ 97:

³ Ներսես Շնորհալի, Բանք չափաւ, Վենետիկ, 1880, էջ 548:

⁴ Արշակ Ալաջաճեան, Պատմութիւն հայ դպրոցի, Կահիրե, 1946 թ., Ա, էջ 198:

հիման վրա (գրված «ի վանքս կոչեցեալ Շուխր խանդաւիա»)՝ կարելի է ենթադրել, որ Շուխրի (Շուխրի) վանքերն ավելի վաղ ժամանակից գոյություն ունեին: Բայց այս անապատի վանքերը, մանավանդ Կարմիր վանքը, ապրում է իր փայլուն շրջանը ԺԱ դարի վերջին տասնամյակում և ԺԲ դարի առաջին երկու տասնամյակներում: Այս տարիներին է, որ Քեսունի մոտ գտնվող Կարմիր վանքը համբավավոր է դառնում՝ վայելելով հայտնի Գող Վասիլ հայ իշխանի հովանավորությունը և Ստեփանոս Մանուկ վարդապետի մանկավարժական դեկավարությունը:

Ստեփանոս Մանուկը՝ «մանուկ մի քահանայ»⁵, գաղթում է Կիլիկիա, որտեղ արդեն «իշխէր Մեծն Ռուբէն» (1080-ից հետո)⁶, բազում այլ կրոնավորների հետ՝ սելջուկների հալածանքներից ազատվելու համար: Այս երիտասարդ վարդապետը «որպէս թէ ուր և տաւն ամաց... հասեալ ի գաւառն Քեսուն, ի մեծահոշակ սուրբ ուխտըն, որ Կարմիր վանք կոչիր... և ի նոյն տեղի բնակեցաւ»⁷: Բայց շուտով «եւ համբաւ նորա ընդ բազում գաւառս, եթէ ուսեալ է զհին և զնոր կտակարանս լիով»⁸: Ծերունի վարդապետները նույնիսկ զանգատվել էին հարսեղ կաթողիկոսին երիտասարդ վարդապետի վերադառնալու նշանակվելու համար: Այցելելով Կիլիկիա 1093 թ.⁹, հարսեղ կաթողիկոսը ցանկանում է տեսնել Ստեփանոսին: Լսելով նրա իմաստալի խոսքերը՝ կաթողիկոսը նրան նշանակում է Կարմիր վանքի առաջնորդ՝ եպիսկոպոս ձեռնադրելով նրան և նվիրելով իր գաղագանն ու մատանին: Այսպիսով սկսվում է Ստեփանոս եպիսկոպոսի մանկավարժական գործունեությունը. «Իսկ նա ոչ վարդապետաւրէն ուսուցանէր, այլ առաքելաշնորհ եղեալ՝ փչէր... զբանն կենաց»¹⁰:

Այդ օրերին Կարմիր վանքի դպրոցը ապրում է իր ծաղկման շրջանը: Դպրոցում

⁵ Գարեգին կաթողիկոս Հովսեփյանց, Յիշատակարանք ձեռագրաց, Անթիլիաս, 1951, Ա, հատոր, Հիշատակարան, հ. 112:

⁶ Անդ, Հիշատակարան, հ. 143:

⁷ Հ. Մ. Չամչյան, Պատմութիւն հայոց, Վենետիկ, 1786, Գ հոտ., էջ 14:

⁸ Գարեգին կաթողիկոս Հովսեփյանց, Յիշատակարանք ձեռագրաց, Անթիլիաս, 1951, Ա, Հիշատակարան, հ. 143, երես 300:

⁹ Նույն տեղ:

¹⁰ Հ. Մ. Չամչյան, նույնը, էջ 15:

¹¹ Գարեգին կաթողիկոս Հովսեփյանց, Յիշատակարանք ձեռագրաց, Անթիլիաս, 1951, Ա, հիշատակարան, հ. 143, երես 302:

դասավանդվում էին ոչ միայն կրոնական, աստվածաբանական առարկաներ, այլ նաև արտաքին, իմաստասիրական գիտություններ:

Ստեփանոս Մանուկ եպիսկոպոսի մոտ հավաքվում են բազում աշակերտներ:

1105 թվականին, Գրիգոր Վկայասեր կաթողիկոսի մահից հետո, Բարսեղ կաթողիկոսը նույնպես մնում է այնտեղ «ի յանապատ իմրն բնակեալ, ի մէջ լեռանց՝ Շուրղ անուանեալ»¹²:

Նույն թվականին՝ Վկայասերի կարգադրությամբ նրա երկու թոռները՝ Գրիգոր և Ներսես եղբայրները (ապագայում Գրիգոր Գ. Պահլավունի և Ներսես Կլայեցի կաթողիկոսները), ուսում են առնում Կարմիր վանքում՝ ուսումնական ունենալով ապագայում, որպես հմուտ մեկնիչներ ա. Գրոց, Սարգիս, Իգնատիոս Շնորհալիները: «Շնորհալի» մականունը պատվանուն էր Կարմիր վանքի աշակերտության մեջ, ինչպես «Քերթող» պատվանունը Սյունյաց դպրոցին և «Իմաստասեր» պատվանունը Արագածոտնի (Ծիրակ) դպրոցին:

Եվ իրապես Կարմիր վանքի շնորհալի շրջանավարտները արդարացրեցին իրենց պատվանունը ոչ միայն վարքով, այլ նաև գործունեությամբ:

Թեև Ստեփանոս Մանուկ եպիսկոպոսից չի հասել մեզ ոչ մի գրական երկ, իրենց մեկնողական գործերով (Ներսեսի՝ Մեկնություն Մատթեոսի Ավետարանի, Իգնատիոսի՝ Մեկնություն Հովհաննի Ավետարանի, Բարսեղի՝ Մեկնություն Մարկոսի Ավետարանի, և Սարգիսի՝ Մեկնություն ընդհանրական թղթերի) այս մատենագիրները ապացուցում են, որ նա եղել է իմաստուն և հմուտ մի անձ, մեթոդ ունեցող մի ուսուցիչ: Նա կարողացել է բավարարել իր աշակերտների հոգեկան պահանջները, հեշտացնելով այսպես՝ իր ծրագրի համաձայն կատարված նրանց մեկնողական աշխատանքը: Նրանք փառավորվեցին իրենց գործերով՝ փառավորելով միևնույն ժամանակ և Կարմիր վանքի ճեմարանի հիշատակը:

Վանքը շարունակում է իր գոյությունը՝ աննպաստ պայմաններով հանդերձ: 1113 թվականին վախճանվում են Բարսեղ կաթողիկոսը և Գող Վասիլ իշխանը, և վանքը գրկվում է կաթողիկոսի օրհնությունից և իշխանի հովանավորությունից: 1116 թ. Գրիգոր Գ. Պահլավունի կաթողիկոսը փոխադրում է կաթողիկոսական Աթոռը Ծովք՝ քաղաքական պայմանների հետևանքով:

Կարմիր վանքը դադարում է այսպես եկեղեցական նվիրապետության կենտրոնը լինելուց, բայց մնում է Կիլիկիայի ամենահայտնի դպրեվանքը մինչև ԺԳ դարի սկիզբը: Նույնիսկ ԺԲ դարի երկրորդ կեսում Կարմիր վանքի դպրոցի և վարդապետների համբավը այնքա՛ն էր տարածվել, որ հենց Մխիթար Գոշը՝ արևելահայ առաջին իրավաբանը և խոշոր գիտնականը, թաքցնելով վարդապետական իր աստիճանը, եղավ այնտեղ՝ «որ կոչի Սև լեռնը, առ վարդապետսն՝ որք էին անդ ուսուցիչք»¹³ կառարեղագործելու համար իր ուսումը:

Նույն վանքի կամարների մերթո որոշ ժամանակ մնաց և ուսում առավ ԺԲ դարի մի ուրիշ նշանավոր մեկնիչ և մատենագիր՝ Ներսես Լամբրոնացին (1153—1198), Ներսես Շնորհալու թելադրությամբ՝ Կարմիր վանքում նա «տետողականին կրթությամբ յառաջէր»¹⁴:

ԺԳ դարի սկզբում վանքի դերը եկեղեցական և կրթական-մանկավարժական ապարեզներում սկսում է նվազել, բայց վանքի հայտնի աշակերտները անմահացրել են նրա հիշատակը:

Սարգիս վրդ. Շնորհալու կյանքը ու մատենագրական վաստակը

Կարմիր վանքի դպրոցի հիշատակարժան դեմքերից մեկն է Սարգիս վրդ. Շնորհալին:

«Մեկնություն եօթանց թղթոց կաթողիկեայց» գործի հեղինակը մեծացել է, ուսում առել ու որոշ ժամանակ մնացել այս վանքում, բայց նրա կյանքի ու գործունեության մասին մանրամասն տեղեկություններ չկան:

Պետք է ենթադրենք, որ Սարգիս վրդ. Շնորհալին, լինելով Ստեփանոս Մանուկ վարդապետի աշակերտն ու Գրիգոր Գ. Պահլավունի ու Ներսես Դ Շնորհալի կաթողիկոսների աշակերտակիցը՝ Կարմիր վանքում, մինչև 1105 թ. (Ստեփանոս Մանուկ վարդապետի մահվան թվականը)², մոտ նույն տարիքի մի երիտասարդ էր, որը, մինչև իր ուսուցչի մահը, ստացել է

¹³ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն հայոց, Թիֆլիս, 1909, էջ 196:

¹⁴ Հ. Ղևոնդ Ալիշան, Միսուն, Վենետիկ, 1885, էջ 407:

¹ Գարեգին կաթողիկոս Հովսեփյանց, Ցիշատակարանը ձեռագրաց, Անթիլիաս, 1951, Ա, հիշատակարան 143, երես 802:

² Ա. Ալաջյանեան, Պատմ. հայ դպրոցի, 1946, Կահիրե, Ա. հոր., էջ 195:

¹² Ներսես Շնորհալի, Բանք չափա, Վենետիկ, 1880, էջ 548:

անհրաժեշտ հոգեկան սնունդը՝ ընտրած ասպարեզում իր գործունեությունը աստվածահաճո ու օգտակար կերպով կատարելու համար: Նա ծնվել է մոտավորապես 1090 թ., սակայն ծննդյան տեղը հայտնի չէ (հավանաբար Սև լեռան գյուղերից մեկում, որտեղ Ստեփանոս Մանուկ «առաքինահրաշ» վարդապետի համբավը գրավում ու հրապուրում էր բոլորին, գուցե և երիտասարդ Սարգսի ծնողներին):

Կարմիր վանքում նա ընդունեց «զհուրն կենդանի առաքելական», իսկ հետո, իր ողջ կյանքի ընթացքում, «զնոյն կենդանաբար հուր իբրև զանապառ աղբեր մշտնջենաոր՝ ետ յարթումն Հայաստանեայց եկեղեցւոյ»³:

Սարգիս վարդապետի սրբակրոն կյանքի ու քեղուն գործունեության շնորհիվ տարածվում է նրա համբավը: Թեև «Սեա Սարգիս անուանեցաւ, վասնզի մթնատես էր և իտթնահայեաց»⁴, նա «Եղև ջախ եպեմատեղեան անշիջանելի՝ յաւետ լուսատու հայաստանեայց եկեղեցւոյ... որ զառաքելական բանս... ի յայտ և ի տեսիլ ածեալ ամենեցուն»⁵:

Սարգիս վրդ. Շնորհալին սկսեց ծավալել իր գործունեությունը նախ Կարմիր վանքում: Ստույգ չէ, մինչև որ թվականը նա մնաց այնտեղ⁶ (1150), սակայն իր գործերի ձեռագրերի հիշատակարաններում նշվում է, որ, ընտրվելով Քարաշիրում վանքի վանահայր, այնտեղ է անցկացնում իր կյանքի վերջին տարիները «ի սուրբ ուխտըն ճգնաւորաց... ի խոկումն սուրբ գրոց»⁷:

Քարաշիրու (Քարաշիրա)⁸ վանքում Սարգիս վրդ. Շնորհալին ավարտեց ընդհանրական թղթերի ընդարձակ մեկնությունը ու մի քանի տարի հետո համառոտեց այն՝ 1166 թ. (ՌԺԵ)⁹:

Սարգիս վրդ. Շնորհալու մահվան թվականը չի նշվում ոչ մի հիշատակարանում, նույնիսկ իր վարքի հեղինակը՝ Կարապետ վարդապետը (ԺԳ դար), չի հիշում այն: Վախճանվել է (հավանաբար 1170-ական թթ.) խոր ծերության մեջ, Քարաշիրու

վանքում, և «ի նոյն տեղի կան սուրբ նըշխարք ոսկերաց նորա»¹⁰:

Սարգիս վրդ. Շնորհալու գրչին վերագրվում են բազմաթիվ գործեր: Դժբախտաբար, սակայն, իր աշխատություններից մի մասը միայն պահպանվել է մինչև այսօր տարբեր ձեռագրերում:

Երևանի Մատենադարանում գտնվում են Սարգիս վրդ. Շնորհալու գործերը պարունակող 91 ձեռագրեր: Այս ձեռագրերում ընդգրկված են նրա հետևյալ աշխատությունները՝ «Մեկնություն եօթանց թղթոց կաթողիկեայց» (ամբողջությամբ կամ միայն հատվածներ), «Յորդորակ», «Ծառք», «Խրատք», «Աղօթք», «Մարդասկանք», «Բնաբանք քարոզից», «Աղերս առ ամենասուրբ Երրորդություն», «Յաղագս մարդեղութեան Քրիստոսի», «Վկայություն»: Երեք ձեռագրերում կա նաև հեղինակի վարքը, իսկ մի ձեռագրում՝ նրա մանրամասն կարը¹¹:

Սարգիս վրդ. Շնորհալուն վերագրվում են նաև ալ գործեր, որոնք չեն պահպանվել, բայց մնում են միայն որոշ հեղինակների մոտ վկայությունները դրանց մասին: Այս գործերն են՝ «Մեկնություն աղօթից Նարեկացւոյն», «որպէս աւանդի ի յիշատակարանս ինչ, զոր այժմ չունիմք ի ձեռին»¹², «Մեկնություն Եսայեայ», «յորմէ քերէ վկայութիւն Գևորգ վրդ.»¹³, «Մեկնություն Դուկասու Աւետարանի», «Դրուստ ի յիշատակի սուրբ մարգարէին Դաթի և Յակոբայ առաքելոյն», «Ղևոնդեանց» ու «Հրեշտակապետաց» շարականները (վերջին շարականի՝ «Սարափելի որոտմամբ»-ի, ծայրանունը Սարգիս է)¹⁴:

Սարգիս վրդ. Շնորհալու «Մեկնություն եօթանց թղթոց կաթողիկեայց» աշխատությունը գրավում է, անկասկած, առաջնային տեղը նրա գործերի շարքում: Դժբախտաբար, նրա ուրիշ կարևոր աշխատությունների կորստի պատճառով, հնարավորություն չկա համեմատել դրանք այս մեկնության հետ: Բայց և այնպես սխալ չլինի ասել, որ այս մեկնողական աշխատությունը միայն բավական կլիներ հեղինակի հիշատակը անմահ դարձնելու համար:

³ Գարեգին կաթողիկոս Հովսեփյանց, Յիշատակարանք ձեռագրաց, հ. 143, երես 302:

⁴ Անդ, Հիշատակարան 175, երես 365:

⁵ Անդ, Հիշատակարան 143, երես 299:

⁶ Հրաչյա Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, Երևան, Դ, էջ 413:

⁷ Գարեգին կաթողիկոս Հովսեփյանց, նույնը, հիշատակարան 143, երես 303:

⁸ Հ. Մ. Չամչյան, նույնը, էջ 57: Հ. Ղ. Ալիշան, Սիսուան, Վեներտիկ, 1885, էջ 408:

⁹ Գարեգին կաթողիկոս Հովսեփյանց, նույնը, հիշատակարան 191, երես 398:

¹⁰ Անդ, հիշատակարան 143, երես 303:

¹¹ Լևոն Խաչիկյան, Ցուցակ ձեռագրաց, Երևան, 1965:

¹² Հ. Մ. Չամչյան, Պատմություն Հայոց, Վեներտիկ, 1784, Գ հատոր, էջ 57: Սարգիս վրդ. Շնորհալի, Մեկնություն եօթանց թղթոց կաթողիկեայց, Կ. Պոլիս, 1826, էջ 3:

¹³ Նույն տեղերը: Հ. Ղ. Ալիշան, Սիսուան, Վեներտիկ, 1885, էջ 103: Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, Երևան, Դ, էջ 413:

¹⁴ Հ. Աճառյան, նույն տեղ:

Թե՛ ծավալով, թե՛ բովանդակությամբ և թե՛ մեկնիչի հմտությամբ ու ինքնուրույնությամբ՝ «Մեկնությունն եօթանց թղթոց կաթուղիկեայց» աշխատությունը հանդիսանում է ԺԲ դարի մեր բազմաթիվ հիշարժան մատենագիրների գրիչների արժեքավորագույն արդյունքներից մեկը։ Իրապես «Զնորհալի»՝ այս Սարգիս վարդապետը կարողացավ իր այս աշխատությամբ կենտրոնական մի տեղ գրավել ԺԲ դարի հայ մատենագիրների լուսավոր համաստեղության մեջ՝ մյուսների հետ միասին մնալով որպես հավերժ լուսատու աստղեր և արժանի ներկայացուցիչներ մեր մշակույթի պատմության։

«Մեկնությունն եօթանց թղթոց կաթուղիկեայց» գործը, լինելով աշխատությանն նյութը, կարող է մանրամասն բացատրության։ Դժբախտաբար շատ աղբյուրներ չըկան, որոնցից հնարավոր լինի օգտվել վերոհիշյալ բացատրության համար, բայց և այնպես, որոշ ձեռագրերից, ինչպես նաև գործի երկրորդ տպագրությունից (1826 թ. Կ. Պոլիս), հնարավորություն ունեցա՞նք որոշ տեղեկություններ քաղել, որոնց հիման վրա կարելի է լուսաբանել գործի գրության վերաբերյալ եղած հարցերը։

ԺԲ դարի կեսին, երբ Դրազարկ վանքի վանահայրը՝ տ. Բարսեղ եպիսկոպոսը, «տուեալ քերել ի Կ. Պոլսոյ զմեկնութիւն կաթուղիկեայց»¹⁵ թարգմանելու նպատակով, «զուգածամանակ գտանի մեկնութիւնն Սարգսի Ծնորհալոյ»¹⁶։ Հայ վանականները զգում էին այս մեկնության կարիքը, բայց ո՛չ մեկը չէր համարձակվում հանձն առնել այսպիսի մի դժվար աշխատություն։ Սարգիս վրդ. Ծնորհալին միակն եղավ, որ, հավանաբար հետևելով իր ուսուցչի՝ Ստեփանոս Մանուկ վարդապետի ծրագրին, հանձն է առել «ո՛չ զառանց տեսութեան այլոց, և ո՛չ ամենևին ի վերայ այլոց հիման»¹⁷ գրել այս մեկնությունը։ Այսպիսի մի ընդարձակ աշխատության (673 էջ Կ. Պոլսի տպագրության համաձայն) գրելը երկար ժամանակ պահանջելով՝ նա սկսել է գրել այդ Կարմիր վանքում (հավանաբար 1140—1145 թթ.)։ Աշխատությունն ավարտվել է Քարաշիրտ վանքում¹⁸ 1150—1156 թթ.։ Ծգրիտ թվականը դժվար է որոշել, որովհետև տարբեր աղբյուրների մեջ տարբեր տվյալներ կան դրա մասին։

ա. Հ. Միքայել Զամչյանի վկայության համաձայն Սարգիս վրդ. Ծնորհալին «ա-

րար զմեկնութիւնն եօթանց թղթոց կաթուղիկեայց... ի թուին հայոց «ԸՂԹ» (599)¹⁹, այսինքն 1150 թ.։

բ. Մի ուրիշ վկայության համաձայն գործը ավարտվել է «ի թուականս հայոց ի Ո և Գ ամին» 551+603=1154 թ.²⁰։

գ. Ավելի հավանական է, որ աշխատությունը ավարտվել է 1156 թ., Սարգիս վարդապետի կենսագրի՝ Կարապետ վարդապետի վկայության հիման վրա։ Թեև Կարապետ վարդապետը չի նշում այս թվականը, բայց նա գրում է, որ մեկնությունը ավարտելուց 10 տարի հետո հեղինակը՝ Սարգիս վրդ. Ծնորհալին, «արարեալ է զհամառոտութիւնն գրոցն»՝ այս թվականը և չհիշելով հանդերձ²¹։ Բայց հեղինակի վկայության համաձայն գործի համառոտությունը կատարվեց ՌԺԵ (1166 թ.) թվականին²²։ Ուրեմն ընդարձակ աշխատությունը պետք է ավարտված լիներ 1166 թվականից 10 տարի առաջ, 1156 թ.։

Այն կարծիքը, որի համաձայն մեկնությունը համառոտվեց 1166 թ. ո՛չ թե հեղինակի, այլ ուրիշի կողմից²³, հերքված է թե՛ հեղինակի²⁴ և թե՛ նրա կենսագրի՝ Կարապետ վարդապետի²⁵ վկայություններին հիման վրա։

Ընդհանրական թղթերի մեկնությունն ընդունվեց մեծ ուրախությամբ և հետաքրքրությամբ հայ հոգևորականների կողմից։ Նույնիսկ «արագամիտ և հանճարեղ ազգն ֆռանկաց... ի լսել զգարմանալի համբաւ տորայս գեղեցկութեան... վաղվադակի անյապաղ փութով տարեալ թարգմանութեամբ ի Հոռն, և իբրև զպարգևս երկնաւորս ընկաւալք եռանդնոտ սիրով, գոհանալով ըզտուօղէն քարեաց»²⁶։

Դժբախտաբար ուրիշ վկայություն չկա այս աշխատության թարգմանության մասին։ Դարերի ընթացքում Սարգիս վրդ. Ծնորհալու «Մեկնությունն»-ը ապացուցեց իր արժեքն ու կարևորությունը՝ մնալով հայ մեկնողական գրականության ամենաիսկալուն գործերից մեկը։ Այսպես է բացա-

¹⁹ Հ. Մ. Զամչյան, նույնը, էջ 56։ Տպագրված մեկնություն, Կ. Պոլիս, 1826, էջ 2։

²⁰ Գարեգին կաթողիկոս Հովսեփյանց, նույնը, հիշատակարան 175, երես 365։

²¹ Հ. Ղևոնդ Ալիշան, նույնը, էջ 409։

²² Գարեգին կաթողիկոս Հովսեփյանց, նույնը, հիշատակարան 191, երես 398։

²³ Հ. Մ. Զամչյան, նույնը, էջ 57։

²⁴ Գարեգին կաթողիկոս Հովսեփյանց, նույնը, հիշատակարան 191, երես 398։

²⁵ Հ. Ղևոնդ Ալիշան, նույնը, էջ 409։

²⁶ Գարեգին կաթողիկոս Հովսեփյանց, նույնը, հիշատակարան 175, երես 365։

¹⁵ Հ. Ղևոնդ Ալիշան, նույնը, էջ 516։

¹⁶ Նույն տեղ։

¹⁷ Տպագրված մեկնությունը, Կ. Պոլիս, 1826, էջ 3։

¹⁸ Գարեգին կաթողիկոս Հովսեփյանց, նույնը, հիշատակարան 143, երես 303։

տղըվում այն իրողությունը, որ հայ տպագրության երկունքից քիչ հետո, 1743 թ., Կ. Պոլսում ուրիշ գործերի հետ միասին տպագրվում է նաև և ա՛յս աշխատությունը՝ Աբրահամ Թրակացու կողմից:

Քրիստոնեական վեհագույն, համամարդկային գաղափարների պարզ, բայց հմուտ բացատրություններով, հայ եկեղեցու դավանանքը պաշտպանելու ձգտումով, մեղավոր մարդու հոգուց ու մարդասեր հոգևորականի սրտից քիսած անկեղծ զգացումներով լեցուն այս գործը հրապուրում էր բոլորին: Այդ դժվար ժամանակներին այսպիսի մի գործի տպագրությունն ու նրա տարածումը ժողովրդի մեջ հույս էր ներշնչում բոլորին:

Հայ ժողովուրդը կարիքն էր զգում քաջալերանքի խոսքերի և օրհնակի:

Սարգիս վարդապետի գործի տպագրությանը տրվեց բոլորին աստվածային քաջալերական խոսքերի բացատրությունը, տրվեց բոլորին օրհնակն այն մարդու, որը իր ամբողջ կյանքի ընթացքում աշխատել է «զիտր անդունդս աստուածային իմաստից... ի յօգուտ այլոց մատակարարել՝ և տալ զբանն» բոլորին խրատելով «չայսպիսի գործս պարապել՝ և ի սոյն դեգերել, և ինքեանց վայելչություն և պսակ պարծանաց զսոյն համարել»²⁷:

1784 թ. տպագրության մեջ, սակայն, գտնվում են քավական շատ սխալներ, որոնք փոխում են բուն գրության իմաստը, խանգարում են վարդապետության ուղղությունն ու հեղինակի ուղղափառությունը²⁸:

Սարգիս վրդ. Շնորհալու գործը տպագրվում է երկրորդ անգամ 1826 թ. նույնպես Կ. Պոլսում, Անդրեաս վրդ. Նարինյանի աշխատասիրությանը և «արդեամբ գերապաստի Թերգեանց մահտեսի Աբրահամ Աստուածաւեր Ամիրայի Ակնեցոյ»: Գործի տպագրությունը սկսվում է 1826 թ. սեպտեմբերին և ավարտվում 1828 թ. մարտի 24-ին²⁹:

Տպագրված մեկնությունը բաղկացած է 702 երկայուն, մեծադիր էջերից: Տպագրությունը կատարվել է Երուսաղեմի հայոց վանքի երկու ընտիր և հնագույն ձեռագրերի բնագրերի հիման վրա, որոնցից մեկը գրված է «ի թիւ հայոց 292» (1438), իսկ մյուսը՝ «ի թիւ հայոց ՊԽԸ» (1499)³⁰:

²⁷ Տպագրված մեկնություն, Կ. Պոլիս, 1826, էջ 10—11:

²⁸ Լ. Մ. Զամչյան, նույնը, էջ 397:

²⁹ Տպագրված մեկնություն, Կ. Պոլիս, 1826, էջ 1: Տես նաև «Հայ գիրքը 1801—1850 թթ.», Երևան, 1967, էջ 187:

³⁰ Անդ, էջ 1:

Տպագրությունը ընթացավ մանավանդ առաջին և հնագույն ձեռագրի բնագրի հիման վրա, պահելով «մինչև անգամ զհաստատությունն միոյ բառի կամ տառի»³¹: Ինչպես երևում է, այս բոլոր մանրամասնությունները տպագրության մասին տրվում են առաջին առաջաբանում, որի հեղինակն է ակնեցի Անդրեաս վրդ. Նարինյանը (էջ 3—4):

Առաջաբանում Անդրեաս վարդապետը խոսում է նաև Սարգիս վարդապետի մասին՝ «Շնորհալի» կոչված, «քանզի և քանք տրա... քաղցր յոյծ և լի իմաստութեամբ»³² էին, ինչպես նաև նրա մատենագրական վաստակի մասին: Այս առաջաբանի հեղինակը չի մոռանում նաև հիշել տպագրության մեկենասին՝ մահտեսի Աբրահամ ասմիրա Թերգյանին:

Տպագրությունն ունի նաև այլ երկու առաջաբաններ: Սրանցից առաջինը (էջ 5—8) գրված է «վասն սուրբ վարդապետի Սարգիս (զեթոն թողոյս կաթողիկեայց լուսաւոր մտօք մեկնողի)» Կարապետ վարդապետի կողմից: Այս Կարապետ վարդապետը ապրել է ԺԳ դարում և եղել է Սարգիս վարդապետի համառոտ կենսագրության հեղինակը: Կարապետ վարդապետը խոսում է «կատարեալ պուետիկոս» Սարգիս վրդ. Շնորհալու մասին, վարքագրական բնույթի համառոտ տեղեկություններ տալով, ինչպես նաև նրա մեկնության հոգևոր, բարոյական ու մանավանդ լեզվական, ոճական առանձնահատկությունների մասին:

«Յառաջաբանութիւն հեղինակին» (Գ առաջաբանը) գրվում է 10—11 էջերը: Այստեղ Սարգիս վարդապետը հանգամանորեն խոսում է մեկնիչ վարդապետի անհրաժեշտ առանձնահատկությունների, ինչպես նաև նրա մեկնության գրության ու նպատակի մասին:

9-րդ էջի վրա գտնվում է մի բանաստեղծություն, որի ծայրանունն է՝ Սարգիս գիրք գովելի: Դրա բովանդակությունը հետևյալն է:

«Սուրբ վարդապետս Սարգիս՝ իմաստասեր մեր ազգիս,
Արար ըզգիրքս անըման՝ կաթողիկեայց մեկնութեան:
Բապուն խորին նըրբամիտ՝ քարոզ բանին ճշմարիտ,
Գանձ մեզ եթող զգիրքս զայս՝ լապտեր անշէշ եղ ի հայս,

³¹ Անդ, էջ 2:

³² Անդ, էջ 8:

Ի սոյն գանձէս որք շահին՝ իբրու պայծառ լոյս շահին, Սա չէ յայոց թարգմանած՝ և յետամուտ մեզ եկած Գիրք գեղեցիկ սա գովեալ՝ ի մեր ազգէն յօրինեալ Ի սա թէ նորք նայիցիս՝ և ակն հառեալ հայիցիս ըստեալ գրոցես քեզ անթիս՝ ակունս պայծառ և ազնիւ, Բառից սրբոց ասացեալ՝ եօթն թուղթքն խօսեցեալ, Գերապայծառ իմաստից՝ անօթ կազմեալ մեզ յերկնից, Որք ճաշակեն լիանան՝ քաղցեալ բնաւ ոչ մնան, Վերին շնորհաց սա աղբիւր՝ որ յառաքեալսն բոլորս, Երջանիկ և շնորհալից՝ Սարգիս անօթն իմաստից, Լի զայս սեղան շնորհալի՝ եղ մեզ հայոցս առաջի Ի սոյն սեղան որք հրպին՝ ճաշակք նոցին զօրասցին»:

Այս տողերում մի անգամ ևս ընդգծվում է այն իրողությունը, որ Սարգիս վարդապետի մեկնությունը «ի մեր ազգէն յօրինեալ» է, բարձրացնում է աշխատության արժեքը: «Կարևոր է դիտել տալ, որ վարդապետը իր գործին համար օտար կամ ազգային որ և է առաջնորդ մը չէ ունեցած նախնաց աշխատություններու մեջ»³³:

Բուն մեկնությունը գրավում է գրքի 10—668 էջերը: Տրված են հերթականությամբ Նոր Կտակարանի կաթողիկէ յոթ, այդ թրվում՝ Հակոբոսի՝ 1, Պետրոսի՝ 2, Հովհաննեսի՝ 3, և Հուդա Հակոբյանի՝ 1, թղթերի մեկնությունները:

Թղթերը մեկնված են համար առ համար: Մեկնիչը մանրամասնորեն փնտրել է աստվածային ներշնչումով գրված խոսքերի ամենաթաքնուն իմաստը: Բայց որովհետև Սարգիս վարդապետի գրչի արդյունքը եղավ շատ ընդարձակ մի գործ, ընթերցումը հեշտացնելու համար Կարապետ վարդապետը բաժանում է ամեն մի թղթի մեկնությունը գլուխների ու ճառերի: Ամբողջ մեկնությունը բաղկացած է ԽԳ (43) ճառերից՝ ըստ հետևյալ ցանկի:

ա. Հակոբոս առաքյալի թղթի մեկնությունը (էջ 13—179), Ե գլուխ, ԺԱ ճառ:

Բ. Պետրոս առաքյալի առաջին թղթի մեկնությունը (էջ 180—397), Ե գլուխ, ԺԲ ճառ:

³³ Եղիշե արքեպ. Դուրյան, Հայ մատենագրություն, Երուսաղեմ, 1938, էջ 200:

Գ. Պետրոս առաքյալի Բ թղթի մեկնությունը (էջ 398—486), Գ գլուխ, Զ ճառ:

Դ. Հովհաննես առաքյալի Ա թղթի մեկնությունը (էջ 487—598), Ե գլուխ, Թ ճառ:

Ե. Հովհաննես առաքյալի Բ թղթի մեկնությունը (էջ 599—613), Ա գլուխ, Ա ճառ:

Զ. Հովհաննես առաքյալի Գ թղթի մեկնությունը (էջ 614/627), Ա գլուխ, Ա ճառ:

Է. Հուդա Հակոբյան առաքյալի թղթի մեկնությունը (էջ 628—667), Ա գլուխ, Գ ճառ:

Կարապետ վարդապետի կողմից սահմանված բաժանումների ցանկը, ամեն ճանի վերաբերյալ անհրաժեշտ համառոտ բացատրություններով հանդերձ, գրավում է գրքի 673—691 էջերը: Իսկ 692—701 էջերի վրա եղած այբբենական ցանկի միջոցով ավելի հեշտ է իմանալ, «թէ ո՞ր բան թղթոյն կաթողիկէայց՝ ո՞ր արդեօք կան եղեալ կամ թէ ա՛յլ գլխատր բանք՝ խնդրոյ արժանիք»³⁴:

Գրքի 667—673 էջերի վրա գտնվում են երկու կարևոր գրություններ՝ Սարգիս վարդապետի գրչին վերագրված:

ա. «Աղերս մաղթանաց՝ նորին Սարգսի վարդապետի՝ առ ամենատրք Երրորդութիւն Հայր և Որդի և սուրբ Հոգի, վերջաբանական եղանակաւ», որով հեղինակը, իր աշխատության ավարտին, Աստծուն փառաբանելով և գոհություն տալով հանդերձ, աղաչում է Նրան. «Ընկալ զսա (աշխատությունը) ողորմութեամբ քով ի ձեռաց իմոց՝ որպէս զերկուս լուծայս այրույն յանկարօտ գանձանակ փառաց քոց... և տուր ամենեցուն մանկանց եկեղեցոյ՝ ուրախութեամբ հանդիպիլ ամա և ընդունել զսա ըստ հաճոյից կամաց քոց: Եւ տուր նոցա միտս բարիս և անմախանձս, յիշել և զիմ աղկաղկութիւնս արտօսաբարդիլս մաղթանօք առ սիրեցեալ Տէրոյ»³⁵:

բ. «Պատճառք եօթնեցունց թղթոցն կաթողիկէայց՝ չորից սրբոց Առաքելոցն: Նորին Սարգսի վարդապետի համառօտ արարեալ», որի նպատակն է բացատրել՝ «Եթէ է՞ր՝ և վասն է՞ր կաթողիկէայք անուանին, և վասն է՞ր ի քառից արանց գրեցան, և վասն է՞ր եօթն, ո՛չ անելի և ո՛չ նուազ»³⁶:

Սրանով Սարգիս վրդ. Շնորհալին ավարտում է իր երկար աշխատությունը, որի ընթացքում հեղինակը «շնորհօք Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի», զնաց «զհետ վարդապետութեան աստուածային գրոց՝ անմոլորապէս ի նոսա հայելով և տեսանելով զի-

³⁴ Տպագրված մեկնություն, Կ. Պոլիս, 1826, էջ 692:

³⁵ Անդ, էջ 667:

³⁶ Անդ, էջ 668:

մաստն որ ի նոսա»³⁷: Ավարտվում է այսպես այս հոգեկից մեկնությունը, գրված ո՛չ «դժուարապատում և երազանանական» բառերի կիրարկումով և ո՛չ էլ «գեղջուկ բանիք»³⁸, որը հեղինակի գիտության ու հմտության ամենափայլուն արտահայտությունն է:

Գրքի վերջին (702) էջի վրա հիշատակարանն է, որի մեջ հիշվում է նորից մեկնության տպագրության մեկենասը՝ ակնեցի Աբրահամ ամիրա Թերզյանը, սրբագրող Անդրեաս վրդ. Նարինյանի, տպագրիչ Խաչատուր, Մարտիրոս և Մանվել տիրացուների հետ միասին: Բոլորն էլ ջանք չըխնայեցին այս մեկնությունը տպագրելու համար՝ գիտակցելով, թե սույն մեկնության «բազմահանձար իմաստիցն յոլովութիւն գովացուցանէ ընթերցողին և իբրև զլապտեր վառ՝ ջահատրեալ սպայծառացուցանէ զմիտս և զհոգիս»³⁹:

³⁷ Անդ, էջ 678:

³⁸ Եղիշե արքեպ. Դուրյան, նույնը, էջ 204:

³⁹ Տպագրված մեկնություն, Կ. Պոլիս, 1826, էջ 702:

Ծանոթագրություն.—Սույն աշխատության Բ և Գ գլուխներում Գարեգին կաթողիկոսի «Յիշատակարանք Ձեռագրաց» ժողովածուից հիշված 143, 144, 175 և 191 համար հիշատակարանները գտնվում են Երևանի Մատենադարանի որոշ ձեռագրերում՝ Լևոն Խաչիկյանի «Ցուցակ Ձեռագրաց» ուսումնասիրության համաձայն, ըստ հետևյալ ցուցակի.

ա. համար 143 հիշատակարանը (Գր. Կաթող. Յիշատակարանք Ձեռագրաց) գտնվում է համար 7473 ձեռագրում:

բ. համար 144 և 175 հիշատակարանները (Գր. Կաթող.) գտնվում են համար 3276 ձեռագրում:

գ. համար 191 հիշատակարանը գտնվում է համար 1372 ձեռագրում:

